

ARCHITEKTURA SAKRALNA NA OBRZEŻACH MODERNIZMU

Andrzej Białkiewicz

Wydział Architektury, Politechnika Krakowska,
Faculty of Architecture, Cracow University of Technology
ul. Podchorążych 1, 30-084 Kraków, e-mail: abialk@poczta.fm

Streszczenie. Na podstawie wybranych modernistycznych obiektów sakralnych powstałych w dwudziestoleciu międzywojennym na terenie Podkarpacia przedstawiona zostanie różnorodność form występujących w tej architekturze. Posiadają one swoiste walory architektoniczne i wpisują się w nurt tradycyjnego dekoracjonizmu, czasem naśladownictwa. Należy zauważyć, że te kościoły czy kaplice stanowią pod względem ilościowym niemały zasób architektonicznej tkanki w pejzażu Podkarpacia. Architekturę tę tworzyli często wybitni projektanci, którzy świadomie stosowali właśnie takie, a nie inne formy, bowiem odpowiadali oni na oczekiwania społeczeństwa. Na terenach Podkarpacia w tym okresie powstało również dużo drewnianych obiektów sakralnych.

Słowa kluczowe: modernizm, architektura, Podkarpacie, tradycyjizm, dekoracyjność, naśladownictwo

Lata dwudzieste minionego stulecia przyniosły architekturze europejskiej między innymi tzw. skrajny modernizm. Jednak dla dwudziestolecia międzywojennego architektury polskiej, a zwłaszcza początkowego jego okresu, typowym był tradycyjizm. Stosowanie form narodowo-romantycznych nawiązujących do rodzimych tradycji oraz stylizowanej sztuki ludowej, stało się wówczas w polskiej architekturze zjawiskiem dość charakterystycznym.

Na podstawie wybranych obiektów sakralnych powstałych w dwudziestoleciu międzywojennym na terenie Podkarpacia chciałbym przedstawić różnorodność form występujących w tej architekturze.

Pierwszym z prezentowanych obiektów jest kościół pod wezwaniem Chrystusa Króla w Rzeszowie przy ul. Krakowskiej (obecnie ks. Jałowego). Decyzja o jego budowie została podjęta w roku 1925. Początkowo miał on służyć jedynie Męskiemu Seminarium Nauczycielskiemu, II Gimnazjum oraz wiernym z najbliższego sąsiedztwa, jednak w roku 1948 powstała tu parafia i wkrótce okazało się, że powierzchnia kościoła jest niewystarczająca dla nowych potrzeb. Projekt autorstwa lwowskiego architekta Wincentego Witolda Erazma Rawskiego

(1893–1962)¹ został zatwierdzony 2 października 1930 r., a 16 maja następnego roku rozpoczęto budowę. Pracami budowlanymi kierował Karol Holzer.

Fot. 1. Rzeszów, kościół p.w. Chrystusa Króla, arch. Wincenty Witold Rawski (fot. autora)

Phot. 1. Rzeszow, church of Christ the King, arch. Wincenty Witold Rawski (photo by author)

Architekt zaprojektował kościół na rzucie krzyża. Nawy zostały przykryte sklepieniami kolebkowym, a na ich przecięciu umieszczono na pendentywach wysoki tambur z kopułą zwieńczoną latarnią. Prezbiterium zamknięto półkolistą absydą. Obie nawy miały tę samą szerokość 10,7 m, całkowita długość kościoła wynosiła 36,2 m, a jego szerokość 21,9 m. Dwuspadowe, o bardzo niewielkim nachyleniu płaszczyzny dachów nad nawami nie były widoczne z perspektywy najbliższego otoczenia. Nad wysoką kopułą dominowała smukła trójkondygnacyjna latarnia zwieńczona krzyżem. Symetrycznie po obu stronach nawy podłużnej w miejscu przylegającym do nawy poprzecznej umieszczono dwie niewielkie wieżyczki, podobne w formie do zwieńczenia kopuły. Na wysokości okapu bryłę obiegał dwukondygnacyjny gzyms. W całym kościele architekt

¹ Wincenty Witold Erazm Rawski był synem Kazimierza Stanisława (1863–1932) architekta lwowskiego, a wnukiem Wincentego (1810–1870) również architekta lwowskiego. W roku 1922 ukończył Wydział Architektoniczny Politechniki Lwowskiej. Wykonał około 110 projektów w większości zrealizowanych, z czego 61 to obiekty sakralne.

zaprojektował jednorodne w charakterze wysokie, prostokątne okna zamknięte górą półkoliście. Jego smukła sylweta stanowiła akcent w panoramie miasta. W październiku 1937 r. kościół w stanie surowym, nieotynkowanym został poświęcony.

Ogólnie można stwierdzić, że architektura oparta była na kompozycji klasycznej, jednak ze skromnym, uproszczonym detałem, proporcjami, prawie płaskimi dachami, W. Rawski wyraźnie nawiązuje tu do modernizmu. W latach 1987–1990 kościół został rozbudowany według projektu R. Orlewskiego. Dobudowano wówczas dwie nawy boczne oraz tylną część z chórem. W fasadzie pojawiły się symetrycznie dwie wieże.

Wincenty Witold Rawski jest również autorem projektu kościoła klasztorne-go Zgromadzenia Misjonarzy Matki Bożej z La Salet w Dębowcu k. Jasła. Budowa została rozpoczęta w dniu 16 marca 1936 r., a 1 września 1945 r. ukończono ją w stanie surowym.

Fot. 2. Dębowiec k. Jasła, kościół p.w. Matki Bożej Saletyńskiej, arch. Wincenty Witold Rawski (fot. autora)

Phot. 2. Dębowiec n. Jasło, church of God's Mother of La Salette, arch. Wincenty Witold Rawski
(photo by author)

Jest to kościół jednonawowy na planie prostokąta z prezbiterium zamkniętym półkolistą absydą. W połowie długości nawy symetrycznie po obu stronach umieszczono dwie absydy. Nawę nakryto stropem kasetonowym. Wyodrębnione długie, prostokątne, nieco węższe od nawy prezbiterium również nakryto stropem kasetonowym i zamknięto znacznie niższą absydą.

Smukła bryła kościoła została nakryta wysokimi dwuspadowymi dachami. Nawę oddzielono od prezbiterium za pomocą ściany szczytowej, co dodatkowo akcentuje jej symetryczny podział. Całość doświetlono rytmicznie rozmieszczonymi wąskimi, wysokimi prostokątnymi oknami zamkniętymi górami półkoliście. Na osi fasady umieszczono smukłą wysoką niszę zamkniętą półkoliście i wychodzącą ponad kalenicę nawy. W jej górnej części znajduje się figura Matki Bożej, a nad nią na podwyższeniu umieszczono krzyż. Symetrycznie po obu stronach zaprojektowano wysokie filary o przekroju prostokąta. Ponad ścianą szczytową nawy przestrzeń pomiędzy filarami jest ażurowa. Fasadę flankują dwie smukłe wieże na planie kwadratu. W ich górnej partii umieszczono wąskie pionowe otwory, z przeznaczeniem tej części na dzwony.

Kompozycja kościoła została utrzymana w charakterze zmodernizowanego klasycyzmu. Wnętrze zostało rozplanowane w sposób tradycyjny. Widoczne jest dążenie do symetrii i to zarówno w układzie wnętrza, kompozycji bryły, jak i rozmieszczeniu akcentów dekoracyjnych. W kompozycji całości znaczącą rolę odgrywa plastyka fasady w formie stylizowanych lizen, dodatkowo podkreślając lekkość bryły. Porównując te dwie wybrane realizacje sakralne W. Rawskiego, można zauważyć, że choć w obu widoczny jest nurt tradycjonalizmu, to jednak projektowana kilka lat później architektura kościoła w Dębowcu ewoluuje do form bardziej przejrzystych i lekkich.

Architektem, który w okresie międzywojennym prawie zdominował projektowanie i konserwację obiektów sakralnych w południowo-wschodniej Polsce był Wawrzyniec Dayczak (1882–1968)². W roku 1936 wykonał projekt kościoła p.w. św. Wojciecha w Trzebowisku.

Był to kościół na rzucie krzyża greckiego, z nawą poprzeczną nieco węższą od głównej i zakończoną z obydwu stron półokrągłymi absydami. Wejście znajdowało się na osi nawy, a po jego przeciwnej stronie umieszczono węższe od nawy prezbiterium zamknięte niewielką, półokrągłą absydą. Do prezbiterium przylegała zakrystia na rzucie kwadratu. Całość nakryto wysokimi dwuspadowymi dachami. Na przecięciu naw umieszczono sygnaturkę na planie ośmiokąta, nakrytą barokowym hełmem zwieńczonym krzyżem. W górnej, nieco węższej części ścian zewnętrznych, architekt zastosował rytm smukłych, prostokątnych otworów okiennych, pomiędzy którymi na zewnątrz umieścił stylizowane pilastry w formie skarp, które mają również swe odpowiedniki we wnętrzu. Na ze-

² Wawrzyniec Dayczak w roku 1915 ukończył studia na Wydziale Architektonicznym Politechniki Lwowskiej. Wykonał i zrealizował m.in. około 100 projektów obiektów sakralnych. Posiadał pracownię projektową we Lwowie. Po wojnie przeniósł się do Krakowa.

wnętrz nie dochodzą one jednak do ziemi, a jedynie opierają się na pogrubionej dolnej partii ścian, górą zakończoną niewielkim daszkiem obiegającym horyzontalnie cały kościół.

Fot. 3. Trzebawisko k. Rzeszowa, kościół p.w. św. Wojciecha, arch. Wawrzyniec Dayczak (fot. autora)

Phot. 3. Trzebawisko n. Rzeszow, St. Adalbert church, arch. Wawrzyniec Dayczak (photo by author)

Można stwierdzić, że kompozycja kościoła została oparta na zasadzie klasycznej symetrii, architekt zastosował także tradycyjny układ wnętrza, pozostając w swych działaniach pod wpływem historii. Analizując formę, można zauważyć, że architektura bazuje na tradycji, głównie na klasycyzmie, chociaż mamy tu i wątki zaczerpnięte z form romańskich. Bryła kościoła daje ogólne

wrażenie monumentalności, przy jednoczesnym efekcie lekkości architektury. Pomimo zastosowania uproszczonych, syntetycznych, form historycznych wyraźnie widoczna jest tu próba wyrażenia współczesności w nawiązaniu do modernizmu.

W roku 1958 W. Dayczak wykonał projekt rozbudowy kościoła, który zrealizowano dopiero w końcu lat 90. XX w. Rozbudowa polegała na przedłużeniu nawy oraz dokończonowaniu w jej osi wieży, która w obrębie parteru stanowi kruchtę. Wieżę zwieńczono hełmem o takich samych formach, jak wcześniej zaprojektowany na sygnaturce. Przedłużone ściany boczne nawy otrzymały identyczną dekorację plastyczną jak w pierwotnej części kościoła.

Kolejna świątynia to niewielki kościół pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa w Pustkowie Osiedlu. Wraz z budową fabryki oraz domów dla pracowników w Pustkowie Osiedlu, powstała inicjatywa wzniesienia kościoła [Uzar 2007]³. W roku 1937 Towarzystwo Kredytowo-Ziemiańskie we Lwowie przekazało na budowę 1000 m² terenu, jednak z powodu braku odpowiednich funduszy inwestycja w tym roku nie została rozpoczęta.

Projekt kościoła został wykonany przez Czesława Przybylskiego (1880–1936) i Zdzisława Mączyńskiego (1878–1961)⁴. Budowę rozpoczęto w roku 1938, a ukończono 9 lutego 1939 r. Kościół nie posiadał jednak wówczas żadnego wyposażenia wnętrza, jak ołtarz, tabernakulum, ambona czy miejsca do siedzenia.

Jest to kościół jednonawowy, z wyodrębnionym na osi nawy nieco węższym i niższym prezbiterium. Nawa została nakryta dwuspadowym stropodachem, o niewielkim nachyleniu połaci, którego żelbetowa płyta widoczna od wnętrza posiada rytmicznie rozmieszczone żebra ułożone prostopadłe do kalenicy. Symetrycznie po obu stronach prezbiterium w miejscach połączenia z nawą zaprojektowano dwa niewielkie, niższe od prezbiterium, aneksy, z których jeden pełnił funkcję kaplicy dla kadry administracyjno-inżynierskiej, a drugi był zakrystią. Główne wejście do kościoła umieszczono na osi nawy. Nad nim na całej szerokości nawy znajduje się nieco wyższy od niej chór.

Bryła kościoła zbudowana jest z elementów prostopadłościennych. Dwie symetrycznie zakomponowane prostopadłościennie wieże w fasadzie flankują najwyższą część z chórem nad wejściem. Bryły zakrystii i kaplicy, przylegające do nawy i prezbiterium, połączono wzdłuż elewacji bocznych z wieżami, formą zadaszenia wspartego na trzech filarach. W elewacjach bocznych w górnej części nawy zastosowano okrągłe okna.

³ W ramach budowy Centralnego Ośrodka Przemysłowego „Lignoza” Spółka Akcyjna w Katowicach, posiadająca fabryki chemiczne w Krywałdzie i Bieruniu Starym kupiła w sierpniu 1937 r. teren w Pustkowie. Był to obszar na skraju dużego masywu leśnego między Wisłą a Sanem, bezpośrednio sąsiadujący z linią kolejową łączącą Sandomierz z Dębicą. Wkrótce przystąpiono do wycinki lasu i budowy fabryki chemicznej produkującej materiały wybuchowe, środki zapalne, tworzywa fenolowe i żywice lane. Jednocześnie budowano osiedle dla pracowników zwane wówczas „kolonią”. Produkcja w fabryce została uruchomiona pod koniec kwietnia 1939 r.

⁴ Wojewódzki Podkarpacki Konserwator Zabytków w Rzeszowie, Karta Ewidencji Zabytków, Architektura i Budownictwo, wpis do rejestru zabytków nr A-71 z dnia 1 lutego 2003 r.

Fot. 4. Pustków Osiedle, kościół p.w. św. Stanisława Biskupa, arch. Czesław Przybylski, Zdzisław Mączyński (fot. autora)

Phot. 4. Pustkow Estate, church of St. Stanislaw the Bishop, arch. Czeslaw Przybylski, Zdzislaw Mączyński (photo by author)

Architektura kościoła, pomimo tradycyjnej kompozycji planu i bryły, czy też zastosowania uproszczonych form klasycznych, ma wyraźne cechy modernizmu. Kompozycja z prostopadłościennych brył, prawie płaskie dachy, żelbetowa konstrukcja stropodachów z pokazanymi we wnętrzu żebrami, mocno uproszczony detal, bardzo oszczędna dekoracja, okrągłe otwory okienne, funkcjonalne wnętrza, w jakimś stopniu umiejscawiają tą architekturę nawet w awangardzie polskiej tego okresu.

Istotnym elementem dziedzictwa kulturowego Podkarpacia jest drewniana architektura sakralna. Odzwierciedla się w niej bowiem duże bogactwo i różnorodność form, doskonałe proporcje, konstrukcje, jak również wysoki poziom artystyczny i techniczny. Część z tych obiektów to dzieła ludowych budowniczych, cieśli i artystów. Jednak należy podkreślić, że ich twórcami często byli także znakomici architekci. Poza tym to właśnie architektura drewniana w znacznym stopniu stanowi o tożsamości krajobrazu kulturowego Podkarpacia. Z kościołów zrealizowanych w okresie dwudziestolecia międzywojennego na szczególną uwagę zasługują świątynie w Lisznej i Miększu projektowane przez Kazimierza Osińskiego oraz w Jabłonce autorstwa Bogdana Tretera. W tym krótkim opracowaniu przedstawię kościół w Jabłonce.

Fot. 5. Jabłonka k. Krosna, kościół p.w. Matki Bożej Częstochowskiej, arch. Bogdan Treter (fot. autora)

Phot. 5. Jablonka n. Krosno, church of God's Mother of Czestochowa, arch. Bogdan Treter (photo by author)

W roku 1935 na zamówienie Antoniego Krasińskiego, właściciela majątku w Jabłonce koło Krosna, B. Treter (1886–1945)⁵ wykonał projekt kościoła p.w. Matki Bożej Częstochowskiej. Kościół wzniesiono w latach 1936–1939. Jego bryła charakteryzuje się dużą zwartością i jednorodnością występujących w niej elementów. Zwartość przy jednoczesnej smukłości uzyskano, wprowadzając wysoki, przełamany dwuspadowy dach, zakończony od wschodu oktagonalnie. Przykrywa on całą bryłę kościoła, jest trzykrotnie wyższy niż ściany i w pewnym stopniu nadaje dynamiki całej budowli. Pośrodku kalenicy umieszczono dwukondygnacyjną sygnaturkę zwieńczoną smukłym ostrosłupowym dachem zakończonym puszką z krzyżem.

Kościół w całości jest drewniany, ściany w konstrukcji zrębowej spoczywają na niskim kamiennym podmurowaniu. Dach pokryto gontem. Ściana szczytowa fasady oraz ściany elewacji bocznych w częściach powyżej okapu zostały oszalowane deskowaniem w jodełkę, a pozostałe trzema horyzontalnymi pasami pionowo ułożonych desek. W elewacjach wprowadzono wąskie prostokątne okna doświetlające zarówno nawę główną, jak i boczne.

⁵ B. Treter studiował w ASP w Krakowie: malarstwo w latach 1906–1911, rysunek i grafikę w latach 1914–1917, a w latach 1919–1924 architekturę. Egzamin dyplomowy odbył w Politechnice Lwowskiej w roku 1930. W latach 1931–1939 pełnił funkcję wojewódzkiego konserwatora zabytków woj. krakowskiego z roczną przerwą w r. 1938. Jest autorem ok. 90 projektów architektonicznych, w tym kościołów, z czego zdecydowaną większość zrealizowano.

Jest to kościół trójnawowy. Szeroka nawa główna poprzedzona płytkim przedsionkiem, przez który prowadzi główne wejście, została przedłużona oktogonally zamkniętym prezbiterium. Do nawy głównej przylegają wąskie nawy boczne. Od strony prezbiterium kościół zamknięto obejściem o szerokości naw bocznych, gdzie symetrycznie umieszczono dwie zakrystie z aneksami. Uzyskano przez to rzut charakteryzujący się dużą zwartością.

W projekcie kościoła w Jabłonce B. Treter zastosował zmodernizowane formy architektury regionalnej, podkreślając motywy i detale architektury drewnianej. Również proporcje całej bryły nawiązują do tradycji budownictwa regionalnego. Na uwagę zasługuje także dekoracja wnętrza, charakteryzująca się skromnością detalu przy jednoczesnym wysokim jej poziomie artystycznym. Architekt posłużył się tu stylizowanymi formami wywodzącymi się z motywów ludowych. Mimo wyraźnego nawiązania do form tradycyjnych, w pewnej mierze nawet i naśladowczych, kościół w Jabłonce posiada własny indywidualny kształt i wysublimowany wyraz artystyczny.

Reasumując można stwierdzić, że chociaż zaprezentowane tu przykłady architektury sakralnej dwudziestolecia międzywojennego na Podkarpaciu nie są wielce znaczącymi obiektami w historii modernistycznej architektury polskiej, to jednak posiadają one własne walory architektoniczne i wpisują się czasem w nurt tradycyjnego dekoracjonizmu, a czasem naśladownictwa. Wydaje się, że wielu przypadkach to właśnie one są architekturą pozostającą na obrzeżach modernizmu. Poza tym trzeba podkreślić, że architektura ta stała się historycznym faktem zasługującym na uwagę. Należy również zauważyć, że te bardziej lub mniej okazałe kościoły czy kaplice stanowią pod względem ilościowym niemały zasób architektonicznej tkanki w pejzażu nie tylko Podkarpacia, ale i całej Polski. Architekturę tę tworzyli często wybitni projektanci, twórcy wielu znakomitych dzieł architektonicznych, którzy świadomie stosowali właśnie takie, a nie inne formy, odpowiadali bowiem oni na oczekiwania społeczeństwa.

Dzisiaj z perspektywy czasu możemy stwierdzić, że właśnie architektura wywodząca się z tradycjonalizmu bazującego również na stylizowanej sztuce ludowej czasem bardziej frapowała zarówno wiernych, jak i samych inwestorów, niż formy skrajnie modernistyczne, które także w pewnym stopniu pojawiały się w architekturze Podkarpacia.

PISMIENNICTWO

Humphrey C., Vitebsky P., 2005. *Architektura i sacrum*, Warszawa.

Jaroszewski T. S., 1996. *Od klasycyzmu do nowoczesności O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa.

Michalak J., 2001. *Jasło i okolice*, Krosno.

Mroczek A. A., Kucza-Kuczyński K., 1991. *Nowe kościoły w Polsce*, Warszawa.

Olszewski A. K., 1967. *Nowa forma w architekturze polskiej. Teoria i praktyka*, Wrocław.

- Rabiej J., 2004. *Tradycja i nowoczesność w architekturze kościołów katolickich. Świątynia fenomenem kulturowym*, Gliwice.
- Rosier-Siedlecka M. E., 1979. *Posoborowa architektura sakralna. Aktualne problemy projektowania architektury kościelnej*, Lublin.
- Uzar M., 2007. *XXV lat Parafii św. Stanisława Biskupa w Pustkowie Osiedlu*, Rzeszów.
- Wawrzyniak W., 1996. *Sacrum w architekturze. Paradygmaty kościoła Św. Ducha i Zboru Zielonoświątkowego we Wrocławiu*, Wrocław.

SACRED ARCHITECTURE ON THE FRINGE OF MODERNISM

Abstract. Here will be presented the variety of forms of modern architecture basing on some selected sacred objects built in the Podkarpacie region during the period between the Wars. The objects have architectural value and represent traditional decorationism, sometimes just imitation. All those churches or chapels make up a considerable part of the architectural fabric of the landscape in Podkarpacie and Poland. The architecture was often created by outstanding designers, deliberately used such forms to meet the needs of the society. In the Podkarpacie region there also appeared many wooden sacred objects.

Key words: modernism, architecture, Podkarpacie, traditionalism, decorationism, imitation